

Komunistički pokret u Hrvatskoj i aspekti ideje federativne Jugoslavije 1935—1941.*

IVAN JELIĆ

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, SFRJ

U programskoj evoluciji Komunističke partije Jugoslavije s obzirom na nacionalno pitanje i konkretnu politiku u vezi s tim, ideja i koncepcija federalizma zauzimale su sve značajnije mjesto. Sve vidljivija zaokupljenost problemima zajedničkih interesa i povijesne sudbine naroda na tlu tadašnje jugoslavenske države i u određenim međunarodnim okolnostima, postala je od sredine 1930-ih godina glavni činilac koji je utjecao na formuliranje gledišta o federalizmu u redovima komunističkog pokreta. Do 1941. god., tj. do sloma jugoslavenske monarhije i okupacije njena teritorija, ta su gledišta dosegla određeni stupanj sazrijevanja, da bi u razdoblju rata i revolucije, 1941—1945, učinila kvalitativan pomak manifestirajući se u ostvarenju konkretnih rezultata temeljnog povijesnog značenja. Bilo je to ostvarenje ideje i koncepcije federativne jugoslavenske države, koja je po svojim nosiocima označavala kvalitetno novi politički i klasni povijesni rezultat.

Zadaća je ovoga priloga da se pokušaju uočiti neki aspekti ideje federativne Jugoslavije u razvojnoj liniji komunističkog pokreta u Hrvatskoj, kao organskog dijela KPJ, u razdoblju 1935—1941. Riječ je, dakle, o ispitivanju pojedinih pitanja, koja su se u razvoju KPJ na specifičan način odražavala u komunističkom pokretu u Hrvatskoj, ili su, s druge strane, izvirala i dobivala poticaje iz njegovih redova.

I

Od uspostave šestojanuarskog režima 1929. god. hrvatsko je nacionalno pitanje zaokupljalo pažnju komunističkog pokreta sve vidljivije u relaciji prema nacionalnim programima i modelima građanske klase.

Riječ je o tome da je hrvatska nacija bila suočena s dva modela rješavanja nacionalnog pitanja, kojih su nosioci bile političke snage iz

* Dio ovog rada autor je izložio u obliku referata na znanstvenom skupu u povodu 50-godišnjice Osnivačkog kongresa KP Slovenije, održanog u Ljubljani, u travnju 1987.

redova građanske klase. Prvi model imao je svoga nosioca, tj. kreatora, u Hrvatskoj seljačkoj stranci, na čelu s V. Mačekom. To je model koji zastupa formulu stvaranja posebne autonomije Hrvatske unutar jugoslavenske monarhije do čega bi se došlo sporazumima glavnih političkih faktora. Po svojim nosiocima bio je prvenstveno predodređen da u prvom redu izražava uže ekonomske i političke interese građanske klase.¹

Drugi model imao je svoje nosioce u ustaškoj organizaciji na čelu s A. Pavelićem, koja je poglavito djelovala u emigraciji, pod zaštitom Mussolinijeve Italije i Mađarske te postojala privlačna i za Treći Reich. Bio je to model ostvarivanja velikohrvatske i separatističke koncepcije, koja je poprimala sve vidljiviju fašističku dimenziju. To bi se očitovalo u koncepciji stvaranja »nezavisne hrvatske države« razbijanjem jugoslavenske države i u projektu stvaranja od nje svojevrsnog etnički čistog prostora, a uz pomoć vanjskih faktora koji su ispoljavali svoje imperijalističke pretenzije prema jugoslavenskoj državi. Društvena osnova toga modela bila je doista uska, ali je u sve akutnijoj atmosferi međunarodnih odnosa ispoljavala tendenciju vidljivijeg izbijanja na površinu.²

U tom pogledu trebalo bi, svakako, poći od činjenice da su uspostava šestojanuarskog režima i njegova politička praksa vodile snaženju gledišta u redovima KPJ, posebno u Hrvatskoj, o neminovnosti razbijanja jugoslavenske države. Programska koncepcija pokreta Hrvatskih nacionalnih revolucionara, što je nastajao na poticaj KPJ, polazila je od borbe »za pravo samoodređenja, za slobodnu Hrvatsku, ali bez obmanjivanja, da se hrvatsko pitanje može riješiti sporazumom ili tuđom pomoći u okviru današnje Jugoslavije«.³ Međutim, nije bila riječ o separatističkoj koncepciji nego je naprotiv ideja federalizma došla do izražaja u jednom drugom obliku. U uputama što su formulirane za rad pripadnika spomenutog pokreta, njegov se cilj definirao ovim riječima:

»1. Cilj borbe Hrvatskog Nacionalnog Revolucionarnog Pokreta je izvođenje samoodređenja hrvatskog naroda, oživotvorenje njegovog prava na odcjepljenje od Jugoslavije, ujedinjenje, nezavisnost i oslobođenje hrvatskog naroda od velikosrpskog i svakog drugog imperijalističkog jarma, te stvaranje slobodne republike Hrvatske, u kojoj će narod sam odlučivati svojom sudbinom.

2. Stojeći na čelu narodnog samoodređenja Hrvatski Nacionalni Revolucionarni Pokret smatra područjem Hrvatske sve ono područje, na kojem u većini žive Hrvati, odnosno na kojem se većina stanovništva slobodnom voljom izjasni za pripadnost Hrvatskoj. Sva pitanja razgraničenja neka rješava sam narod svojom slobodnom odlukom i bratskim sporazumom.

Području, na kojem Srbi imaju većinu, a koje se kompaktno nalazi u sredini hrvatskog nacionalnog područja, pripada pravo samoodređenja.

¹ Opširnije: *Ljubo Boban*, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928—1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja, sv. I—II, Zagreb 1974; *Fikreta Jelić-Butić*, Hrvatska seljačka stranka, Zagreb 1983.

² Opširnije *Jelić-Butić*, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, Zagreb 1978, 13 i d.

³ Opširnije *Ivan Jelić*, Komunistička partija Hrvatske 1937—1945, I, Zagreb 1981, 29 i d.

Svim nacionalnim manjinama pripada potpuna nacionalna, politička, gospodarska i kulturna ravnopravnost.

3. Uzajamni odnosi hrvatskog naroda sa susjednim narodima bit će uređeni bratskim sporazumom, kada ti narodi oslobodivši se imperijalističkih jarmova, budu svaki u svojoj republici slobodno odlučivali, s kim će i kako da žive i obrazovali dobrovoljni savez slobodnih republika.⁴ Ideja, dakle, razbijanja Jugoslavije ili izdvajanja iz nje nije ujedno pretpostavljala i razdvajanje njenih naroda. Naprotiv, njihovo sporazumijevanje i svijest o neophodnosti zajedništva stalno su bili aktualni.

Za razumijevanje te koncepcije, svakako, treba voditi računa o glavnom cilju koji je KPJ tada nerealno aktualizirala, a to je put skorog ostvarenja revolucije. Na tom putu se sagledavalo i rješavanje hrvatskog i drugih nacionalnih pitanja u Jugoslaviji, temeljeno na formuli da ne može biti riješeno »bez obaranja buržoazije i pobjede revolucije«.⁵

U jednoj svojoj sistematskoj analizi značajki građanske politike u Jugoslaviji, poglavito u Hrvatskoj, koju je izradio za Centralni komitet KPJ u listopadu 1934, književnik August Cesarec zastupao je gledište o pojačanoj klasnoj komponenti u tretiranju nacionalnog pitanja. Takvo gledište bi se, svakako, moglo označiti bližim ideji o rješavanju nacionalnog pitanja kao cilju revolucije. Cesarec je to pitanje sagledavao kroz zadaće KPJ u borbi protiv diktature. On je glavni smisao akcije KPJ vidio u radu među širokim »masama radništva i seljaštva«, čijem je pokretu i borbi »najviši cilj« ostvarenje »saveza sovjetskih republika«. Predskazujući doskorašnje sporazumijevanje i kompromis između srbijanskih radikala, Slovenske ljudske stranke i Jugoslavenske muslimanske organizacije, kao nove osnove vladajućeg političkog režima, Cesarec je sugerirao da u političkoj borbi KPJ treba, uz isticanje »prava potlačenih nacija na otcjepljenje«, upozoravati te narode »na svrsishodnost njihovog slobodnog i dobrovoljnog saveza za zajedničku borbu protiv kapitalizma i preostalog feudalizma, te protiv rata a za buduću miran i kulturni razvoj u federativnoj sovjetskoj republici«.⁶

Usko povezano s tim bilo je i sagledavanje problema odnosa KP prema građanskom nacionalnom pokretu. S aspekta interesa aktualizirane ideje ostvarivanja revolucije ti su pokreti ocjenjivani kao nepodobni da se stave na čelo buržoasko-demokratske revolucije, jer je neprestano prijetila mogućnost njihova sporazuma s nosiocima vladajućeg političkog režima.⁷

Daljnje su analize već dovoljno jasno ukazivale na smjer sagledavanja kompleksa međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji. Temeljile su se na beskompromisnom isticanju nekih osnovnih načela od kojih komunistički pokret ne može odstupiti. Pri tome se, u prvom redu, misli na načelo osiguranja egzistencije, tj. nacionalne slobode i nezavisnosti, zatim na načelo obrane od nacionalne asimilacije i odnarođivanja od susjednih

⁴ *Hrvatski put*, 1934, br. 5.

⁵ *Klasna borba*, br. 19—20, reprint izdanje, Beograd 1984, 975—980.

⁶ Građanska politika u Hrvatskoj prije pola stoljeća, *Naše teme*, 1984, br. 12, priredio Ivan Jelić, 3043.

⁷ Kao u bilj. 5.

ekonomski i kulturno snažnijih nacija, na načelo stvaranja pravih uvjeta za ekonomski, kulturni i društveni razvoj i napredak nacije i afirmaciju nacionalnih vrednota. Na tom se pravcu polazilo od spoznaje da su međunacionalni odnosi u jugoslavenskoj državi toliko zatrovani, jer ona »nije stvorena na osnovu slobodne volje naroda, koji danas žive unutar njezinih granica [...]«, da je neophodan njihov dogovor o daljnjoj perspektivi tih odnosa. Ta se perspektiva treba prvenstveno temeljiti na čelu samoodređenja uključujući i pravo na otcjepljenje. Polazeći od toga načela, glasilo Pokrajinskog komiteta KPJ za Hrvatsku i Slavoniju, *Srp i čekić*, ovim je riječima formuliralo gledište KP, tj. pristup razrješenju spomenutih problema: »Najodlučnije se boreći protiv svakog oblika nacionalnog ugnjetavanja i najodlučnije pomažući oslobodilačku borbu hrvatskog i ostalih ugnjetenih naroda, komunisti istovremeno traže za njih i pravo da ti narodi sami svojom slobodnom voljom odluče o svojoj sudbini. Neka hrvatski, slovenski, makedonski i crnogorski narod, neka Nijemci i Mađari u Vojvodini, neka Bosanci odluče sami, hoće li ostati u ovoj državi, hoće li ostati u zajednici sa srpskim narodom i na kojim osnovama da bude ta zajednica, ako se za nju odluče. Odluku o tome treba da donesu predstavnici dotičnog naroda, izabrani u slobodnim i tajnim izborima, pri čemu je moguće da se takva odluka kasnije predloži na narodni referendum, tj. na opće narodno glasanje.«⁸

Svakako, jednim dijelom treba na tom pravcu razumijevati i ideju o osnivanju KP Hrvatske i KP Slovenije.

U veljači 1935. uslijedilo je pismo CK KPJ pokrajinskim komitetima u Zagrebu i Splitu. U njemu se detaljnije objašnjava odluka Četvrte zemaljske konferencije, iz prosinca 1934, o osnivanju KP Hrvatske i KP Slovenije. Na pitanje »Zašto provodimo reorganizaciju partije?«, u pismu se odgovara ovim riječima: »Reorganizacija partije, tj. osnivanje komunističkih partija Hrvatske i Slovenije, koju mi sada provodimo, nije ništa drugo, do li jedna karika, ali veoma važna karika, u čitavom lancu naše politike u nacionalnom pitanju.« U pismu se posebna pažnja posvećuje i »pitanju razgraničenja«, tj. utvrđivanju teritorija koji treba da obuhvati KP Hrvatske. Taj se teritorij precizira ovim riječima: »U KP Hrvatske ući će sve organizacije u Hrvatskoj i Slavoniji, uključivši Vukovar i Vinkovce, zatim sve organizacije u Dalmaciji, uključivši Dubrovnik, i napokon Banjaluka, Livno, Duvno, desna obala Hercegovine isključujući Mostar, tj. zapadne oblasti Bosne i Hercegovine, naseljene hrvatskim stanovništvom, koje graniči sa Dalmacijom. Ako eventualno naknadno iskrsne pitanje pripadnosti kojeg mjesta odnosno organizacije u tim pograničnim oblastima, CK KPJ će donijeti specijalno rješenje o tome.«⁹

To pitanje razgraničenja treba u prvom redu promatrati u sklopu procesa sazrijevanja koncepcije o federativnoj Jugoslaviji koji će s daljnjim razvojem voditi konačnim rješenjima. U tom pravcu je, svakako, glavni doprinos davalo formuliranje koncepcije o autonomnosti Bosne i Herce-

⁸ *Srp i čekić*, 4/1935.

⁹ Arhiv CK SKJ, Beograd, Fond K1, 1935/54.

govine. U skladu s tim tekao je i proces organizaciono-partijskog oblikovanja. Upravo se tada u Bosni i Hercegovini poduzimaju značajni koraci na daljnjem stvaranju i učvršćivanju partijskih organizacija, što će rezultirati osnivanjem pokrajinskog rukovodstva.¹⁰

II

Niz činilaca utjecao je na to da je od 1935. postepeno dolazilo do kvalitetnih promjena u odnosu na prethodnu etapu. Dvije su značajne pojave bile presudne za to:

a) Osjetno snaženje građanskog opozicionog pokreta u zemlji, posebno u Hrvatskoj, što je došlo do izražaja na parlamentarnim izborima, 5. svibnja 1935, kada je KPJ potpomogla taj pokret.¹¹

b) Kurs okupljanja demokratskih snaga u pokret Narodne fronte, koju je strategiju i taktiku formulirao Sedmi kongres Kominterne, u ljeto 1935.¹²

Bili su to odlučujući činioci koji su počeli sve više zaokupljati komunistički pokret, s obzirom na daljnje domišljanje svoje koncepcije o nacionalnom pitanju i određivanju konkretne politike u njegovu rješavanju. Osnovna spoznaja koja je iz toga proizašla jest činjenica da je narodnofrontovska politika bila put koji vodi KPJ na tlo realne politike. To je značilo, u prvom redu, voditi računa o konstelaciji i odnosima realnih društveno-političkih snaga i prema njima određivati vlastitu politiku, a ne aktualizirati ideju revolucije i socijalizma kao konačno rješenje socijalnih i nacionalnih problema.¹³

Na toj je liniji, svakako, među prvima pažnju privlačio građanski opozicioni pokret u Hrvatskoj. Taj pokret je od sredine 1935. počeo doživljavati šire razmjere, a u političkoj svakodnevnici najčešće je populariziran pod imenom »hrvatski nacionalni pokret«. Vodstvo HSS u prvom je redu težilo da se stranka poistovjeti s tim pokretom. HSS je ispoljavao sve veću ekspanziju osnivanjem ili oživljavanjem vlastitih organizacija (Gospodarska sloga, Seljačka sloga, Hrvatska seljačka zaštita, Hrvatski radnički savez) i osvajanjem raznih ekonomskih, staleških, socijalnih, kulturnih i drugih ustanova.¹⁴

Analize koncepcije i konkretne politike o nacionalnom pitanju, koje su tada vršene na nekoliko linija političke akcije KPJ (analize u rukovodstvu KPJ, posebno one u drugoj polovici 1936; smjernice i akcije oko osnivanja KP Hrvatske i KP Slovenije; rad na osnivanju jedinstvene radničke stranke, posebno djelatnost njena Glavnog inicijativnog odbora

¹⁰ Opširnije *Enver Redžić*, Jugoslovenska misao i socijalizam, 235 i d., Sarajevo 1982.

¹¹ Opširnije *Đorđe Stojković*, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935, Beograd 1969, 289 i d.; *Boban*, Sporazum Cvetković-Maček, Beograd 1965, 19 i d.; *Jelić*, n. dj., 44.

¹² *Jelić*, n. dj., 45 i d.

¹³ Isto.

¹⁴ Kao u bilj. 1.

u Zagrebu kao i drugih odbora; lijeva politička publicistika i znanstvena istraživanja) obratile su značajnu pažnju sagledavanju mjesta i uloge »hrvatskog nacionalnog pokreta«. ¹⁵ Glavna su gledišta bila ova:

a) »Hrvatski nacionalni pokret je i po svome sastavu (seljaštvo, srednji slojevi) i po svojim ciljevima (nacionalna ravnopravnost) napredan. Gledati na taj pokret samo kroz prizmu pojedinih pogrešnih i reakcionarnih shvatanja nekih njegovih prvaka, značilo bi ne vidjeti od drveća šumu.« ¹⁶

Istodobno se, dakako, uočavala i slojevitost toga pokreta s obzirom na u njemu prisutnih različitih političkih i ideoloških tendencija. Taj pokret »nije nikakva homogena formacija obzirom na najosnovnija politička i ekonomsko-socijalna pitanja, kao i obzirom na program za najbližu budućnost«. Otokar Keršovani, koji se na robiji sustavno bavio proučavanjem hrvatske povijesti, u vezi s tim dao je ovu ocjenu: »Oko HSS stvara se u početku skoro potpuno jedinstvo hrvatskog nacionalnog pokreta. Tu je i hrvatsko radništvo, kao i dio hrvatske krupne buržoazije [...]. Tu su i frankovci koji su obustavili svoju terorističku djelatnost, izgubivši zbog nove vanjskopolitičke orijentacije beogradskog režima svoju bazu u fašističkim zemljama (donekle i privremeno). Tu su i klerikalci i razne katoličke organizacije. Ali sve te heterogene snage isto onako teško mogu ostati zajedno kao i svagdje u svijetu.« ¹⁷

b) Prema tome, glavni faktor suradnje u »hrvatskom nacionalnom pokretu« ostaje HSS zbog određenih programskih gledišta i svoje društvene osnove, tj. širokih slojeva seljaštva i građanstva te donekle radničke klase, dakle one podloge za koju je bio jednako tako zainteresiran i komunistički pokret. U vezi s tim, analize KPJ pokazivale su da »nacionalno-revolucionarni momenat u (tim) masama bez sumnje prevladava i on će igrati glavnu ulogu u odlučnoj borbi za slobodu, ali će samo onda moći izvršiti svoju historijsku zadaću, kad se udruži s pozitivnim demokratskim, radničkim i seljačkim snagama, koje postoje u čitavoj zemlji.« ¹⁸

God. 1936. nastupio je značajan trenutak u evoluciji gledišta KPJ prema nacionalnom pitanju. ¹⁹ Početke tome, svakako, treba nalaziti u analizi Plenuma CK KPJ u Splitu, u lipnju 1936. Splitski plenum je učinio kvalitetan korak dalje u formuliranju odnosa KPJ prema nacionalnom pitanju. Istakao je da u borbi KPJ protiv režima velikosrpske buržoazije ne treba više postavljati težište na isticanje prava naroda na otcjepljenje »nego potcrtavati da svaki narod ima pravo i treba da sam odluči o svojoj sudbini. Težište se, dakle, postavlja na pravo samoopredjeljenja.« ²⁰

¹⁵ Jelić, n. dj., 78 i d.

¹⁶ Milan Gorkić, Problemi i zadaće Narodne fronte u Jugoslaviji, *Klasna borba*, 1937, br. 1—2, reprint izd. (v. bilj. 5), 1374.

¹⁷ Otokar Keršovani, *Povijest Hrvata*, 140, Rijeka 1971.

¹⁸ Kao u bilj. 16.

¹⁹ Janko Pleterški, *Nacije — Jugoslavija — revolucija*, 321 i d. Beograd 1985.

²⁰ Jelić, n. dj., 46.

Slijedili su kvalitetni pomaci u gledištima prema Jugoslaviji kao bitnom okviru rješenja nacionalnog pitanja. Na to su utjecale temeljitije rasprave koje su se vodile u drugoj polovici 1936. u užem rukovodstvu KPJ. Konceptija politike Narodne fronte i iznalazjenja mogućnosti njene primjene u Jugoslaviji vodili su produbljivanju i jasnijem formuliranju upravo gledišta o nacionalnom pitanju, u kojem je sklopu prvenstvenu pažnju upravo privlačilo pitanje Jugoslavije.

Rukovodstvo KPJ polazilo je u sagledavanju toga pitanja u odnosu na osnovnu klasnu poziciju komunističkog pokreta i strategijske ciljeve njegove borbe. To je jasno bilo izraženo ovom formulacijom: »Naš ideal ostaje socijalizam. Mi znamo da jedino socijalizam može trajno da osigura nacionalnu slobodu, jer jedino on isključuje svaki imperijalizam i kapitalističku konkurenciju. Jedino socijalizam može ne samo da isključi svako nacionalno ugnjetavanje, nego i da omogući bujni razvitak svake narodnosti kao i da osigura bratsku pomoć onim narodima, koji su zaostali u svom kulturnom i ekonomskom razvitku.

No, radnička klasa dužna je da i danas sa svom svojom snagom pomogne narodne pokrete za federaciju ili autonomiju pojedinih naroda ili historijskih pokrajina, jer takvo rješenje znači znatan korak naprijed u pravcu potpune narodne slobode.«²¹

U skladu s tako formuliranom idejom i zadaćom u konkretizaciji politike KPJ, tj. usmjeravanju na stazu realne politike koja prvenstveno vodi računa o stvarnim i konkretnim okolnostima, postupno su se, u relativno kratkom roku, domislili odgovarajući pogledi KPJ. U tim su se raspravama iskristalizirala ova gledišta KPJ na nacionalno pitanje, tj. tadašnje stanje međunacionalnih odnosa i njihovo razrješavanje:

a) polazilo se od toga da ubuduće »najvažnija politička parola« treba glasiti: »za demokratsku federativnu republiku Jugoslaviju«;²²

b) KPJ se izjašnjava »protiv cijepanja Jugoslavije ili protiv mijenjanja njenih granica, pošto bi to obavezno dovelo do ratnih zapletaja i koristilo bi samo onim imperijalističko-fašističkim državama, koje su glavni huškači rata«;²³

c) svoj »stav protiv odcjepljenja ugnjetenih naroda od Jugoslavije«, KPJ više ne uvjetuje, kao nešto ranije, »prethodnim zavođenjem demokracije i uništenjem današnjeg režima«. To se gledište modificira s obzirom na tadašnju konkretno stanje novim gledištem: »Mi smo i pri danas postojećim uslovima protiv cijepanja državnog područja i državne tvorevine Jugoslavije, ali (se) pri tome istovremeno borimo za ravnopravnost, za građanske slobode i zahtjeve potlačenih naroda i na tu borbu koncentrišemo našu pažnju i snage. Borba protiv cijepanja državnog područja, tj. protiv fašističkih potpaljivača rata, isprepliće se sa borbom za demokratizaciju unutar Jugoslavije«;²⁴

²¹ Arhiv CK SKJ, Fond KI, 1936/398.

²² Isto, Fond KI, 1936/310.

²³ Isto, Fond KI, 1936/379.

²⁴ Isto, Fond KI, 1936/379.

d) KPJ je istakla da »najodlučnije zastupa pravo naroda na samoodređenje sa pravom na odcjepljenje«. U spomenutim analizama tom je načelu dat realniji sadržaj s obzirom na stvarne okolnosti. Polazeći od toga da je svaki narod bez spomenutog prava »kao zarobljenik«, jer »tek kad se oslobodi on može kako treba da saraduje s drugim narodima« — KPJ je formulirala ovo tumačenje: »No, radi se upravo o pravu na odcjepljenje a ne o obavezi. Mi znamo da ima situacija — a to je upravo slučaj danas kod nas — kada bi odcjepljenje išlo na ruku fašističkim organizatorima novog pokolja i kada interesi naroda, kao i opći interesi čovječanstva i mira traže ne odcjepljenje, nego slobodan sporazum«;²⁵

e) polazeći od toga da »borbu za slobodu i ravnopravnost treba ubrzati i voditi sa najvećom energijom«, rukovodstvo KPJ je svoja gledišta rezimiralo ovim riječima: »Treba prosto svagdje reći: mi smo protiv nacionalnog ugnjetavanja i prevlasti, za ravnopravnost sviju naroda, za slobodan sporazum slobodnih naroda i protiv cijepanja državnog teritorija Jugoslavije.«²⁶

Daljnji proces izgradnje KPJ bit će sve uže vezan uz ime Josipa Broza Tita, koji postaje prva ličnost jugoslavenskoga komunističkog pokreta. Tito se u kasnu jesen 1936. vratio iz emigracije u zemlju i preuzeo odgovornost za rad partijske organizacije kod kuće. Bio je to i rezultat Titovih ustrajnih nastojanja da rukovodstvo KPJ prijeđe iz emigracije u zemlju i u njoj neposredno preuzme svoju zadaću. Postigavši u kratkom vremenu vidljive rezultate u revitalizaciji znatno oslabljene KPJ, Tito je u ljeto 1937. preuzeo funkciju njena generalnog sekretara. Do sredine 1939. Titova borba bila je okrunjena i konačnim konstituiranjem rukovodstva u zemlji.²⁷

U tom procesu izgradnje i revitalizacije KPJ jedna je od glavnih zadaća bila da se i koncepcija o rješavanju nacionalnog pitanja što jasnije i potpunije domisli.

Svakako je razrada gledišta KPJ o Jugoslaviji kao federaciji najpotpunije došla do izražaja u Titovu »Pismu za Srbiju«, s početka studenog 1936.²⁸ U tom su značajnom dokumentu najpreciznije formulirana pojedina pitanja o kojima se govori u naprijed izloženim programskim gledištima KPJ. U vezi s razmatranjem pitanja međunacionalnih odnosa i državno-pravnog uređenja jugoslavenske zajednice, u pismu se ističu ovi bitni momenti:

a) polazi se od gledišta da komunisti »stoje neodstupno na principu samoopredjeljenja do otcjepljenja. To je *pravo* koje svakom narodu mora biti priznato da bi bio ravnopravan«;

b) usko povezano s tim ističe se da »to ne znači da je otcjepljenje u svakoj situaciji i obavezno i svrsishodno«. U postojećoj situaciji komunisti su »protiv rasparčavanja Jugoslavije, koje žele plaćenici talijan-

²⁵ Isto, Fond KI, 1936/398.

²⁶ Isto, Fond KI, 1936/379.

²⁷ Opširnije *Pero Damjanović*, Tito pred temama istorije, 68 i d., Beograd 1977.

²⁸ *Josip Broz Tito*, Sabrana djela, III, 32 i d.

skog, austrijskog i mađarskog fašizma i koje bi, bez sumnje, dovelo do rata, što baš i žele svi fašistički potpaljivači rata«;

c) komunisti se izjašnjavaju »za slobodnu zajednicu svih naroda Jugoslavije u sadanjim granicama, uređenu na federativnoj osnovi, a protiv svakog ugnjetavanja i hegemonije bilo kojeg naroda po drugome«. To znači da srpski, hrvatski, slovenski, makedonski i crnogorski narod treba da se »na demokratski način izjasne kako žele da uredi svoje međusobne odnose u državnoj zajednici. Isto tako, narod u Vojvodini i Bosni i Hercegovini ima pravo da se izjasni o svom odnosu u državnoj zajednici«;

d) ističe se pravo narodnih manjina na ravnopravnost (Mađari, Nijemci, Albanci);

e) kada je riječ o Jugoslaviji kao federativnoj državi iznosi se gledište o sedam jedinica u njenom sastavu, ali bez daljnje konkretizacije. Zacijelo se mislilo na ove jedinice: Srbija, Hrvatska, Slovenija, Makedonija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Vojvodina.²⁹

U konkretnoj politici ta su gledišta vodila računa i o uočavanju određenih podudarnosti s matičnom strujom »hrvatskog nacionalnog pokreta«, tj. SDK.

Polazilo se od toga da je vodstvo HSS zastupalo ideju federativnog uređenja Jugoslavije. Pojedine izjave s te strane išle su u prilog šire i rastegljivije koncepcije jugoslavenske federacije od uobičajene trijalističke formule (npr.: Slovenija, Hrvatska—Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Vojvodina, Srbija — u kojoj bi autonomiju imale Crna Gora i Makedonija).³⁰ KPJ je uz to, kako se vidi, jasno isticala gledište o potrebi priznanja makedonske i crnogorske nacije, kao i pravo Bosne i Hercegovine i Vojvodine na autonomiju.³¹

U dilemama o izlazu iz tadašnje situacije, na kojima su nastajala razilaženja između Seljačko-demokratske koalicije — koju su sačinjavali HSS i Samostalna demokratska stranka — i UO, KPJ je davala prednost gledištu SDK da se najprije pokrene akcija oko izbora za Ustavotvornu skupštinu koja će omogućiti ukidanje reakcionarnog ustava i pokrenuti konkretnu akciju preuređenja države, za razliku od stajališta UO da se najprije ide putem skupštinskih izbora na obnavljanje parlamentarizma.³²

Glavni inicijativni odbor JRS u Zagrebu posebno je inzistirao na isticanju gledišta da borba za rješenje hrvatskog pitanja ne otvara sukob sa srpskim narodom. U vezi s tim formulirano je ovo gledište: »U prvom redu potrebno je evropsku javnost informirati, da hrvatsko pitanje ne znači spor između hrvatskog i srpskog naroda, već borbu hrvatskog i drugih naroda protiv velikosrpskih i korupcionističkih klika, da o svojoj sudbini slobodno odlučuju u sporazumu sa ostalim narodima ove zemlje.«³³

²⁹ Isto, 37.

³⁰ Boban, Maček..., I, 229.

³¹ Arhiv CK SKJ, Fond KI, 1936/398.

³² Isto, Fond KI, 1936/398.

³³ Isto, Fond KI, 1936, Mf 234/843 (sn 956—960).

III

Problemi međunacionalnih odnosa u jugoslavenskoj državi i njihova perspektiva bili su jedno od glavnih obilježja programa koji je formulirao Osnivački kongres Komunističke partije Hrvatske, 1. kolovoza 1937. god.³⁴ Polazeći od temeljne konstatacije da je KPJ u svojoj dugogodišnjoj borbi »branila ne samo interese radničke klase, nego je na svojoj zastavi imala uvijek ispisanu ideju *nacionalne slobode, ravnopravnosti i bratstva među narodima*«. Kongres je formulirao ova gledišta:

- a) hrvatski narod može osigurati svoju slobodu i napredak »samo u bratskoj slozi i saradnji sa ostalim narodima Jugoslavije«;
- b) postojeća državna zajednica nema opstanka »bez nacionalne ravnopravnosti«;
- c) obrana nacionalne slobode i nezavisnosti, voljnost i sposobnost da se suzbije »svaki pokušaj vanjske fašističke invazije«, mogući su samo ako su »slobodni, ravnopravni, složni i zadovoljni narodi Jugoslavije«;
- d) narodi Jugoslavije treba da sami »slobodno urede svoje međusobne odnose i svoju državnu zajednicu«. To se može postići putem »slobodnog demokratskog sporazuma« između njih, koji je sporazum pozvana da omogući »slobodno izabrana i suverena Konstituant«. ³⁵

Ta su gledišta ispoljavala visok stupanj domišljenosti koncepcije KPJ o nacionalnom pitanju. KPJ se predstavila kao povijesni subjekt koji preuzima odgovornost za rješavanje daljnje sudbine jugoslavenskih naroda. Prema Titovoj nešto ranije izraženoj strategijskoj formuli, ona treba da stane na čelo nacionalnooslobodilačkog pokreta, tj. da preuzme iz ruku građanske klase kormilo toga pokreta.³⁶

Definiranje uloge KP Hrvatske, kao organskog dijela KPJ, u ostvarivanju izloženog nacionalnog programa, bilo je puna potvrda te Titove strategije. Ta se uloga temeljila na ovim osnovnim zadaćama što ih je formulirao Osnivački kongres

- a) jasno je formuliran klasni pristup komunističkog pokreta rješavanju nacionalnog pitanja. U središtu borbe za nacionalno oslobođenje nalazi se radnička klasa, koja je dio svoje nacije i zbog toga najneposrednije zainteresirana za njenu sudbinu;
- b) između interesa radničke klase i »pravih interesa« nacije ne može biti nesuglasja. Osnivački kongres istakao je da je radnička klasa u oslobodilačkoj borbi hrvatskog naroda »krvno zainteresirana« da on »bude

³⁴ Citati koji slijede donose se iz knjige: Osnivački kongres Komunističke partije Hrvatske, Zagreb 1958, u kojoj su objavljeni dokumenti Osnivačkog kongresa KPJ iz *Proleter*a, organa CK KPJ.

³⁵ U članku »Živjela Komunistička stranka Hrvatske«, *Proleter*, listopad 1937, br. 11, pisao je: »Slobodna zajednica slobodnih naroda — to mora postati Jugoslavija. Samo takva Jugoslavija može biti garancija svima narodima Jugoslavije od fašističke najezde. Samo u takvoj Jugoslaviji mogu se svi narodi osjećati kao u svom vlastitom domu« (Osnivački kongres..., 107).

³⁶ *Tito*, Sabrana djela, II, 49.

slobodan, da mu bude osiguran razvitak, da se poštuje sve što je lijepo i napredno u njegovim tradicijama i kulturi».³⁷

Osnivački je kongres, dakle, dovoljno jasno izložio program borbe za rješenje hrvatskoga nacionalnog pitanja. Njime se KPH Hrvatske postavljala u jasan konceptijski i akcioni odnos prema spomenutim nacionalnim programima i modelima građanske klase.

Kongres je u svojoj analizi formulirao veoma jasan odnos komunističkog pokreta prema ustaškom modelu, nastavljajući svoju dosljednu liniju borbe protiv domaćih profašističkih i separatističkih snaga. U tom su pogledu istaknuti ovi bitni momenti:

a) koncepcija rješenja hrvatskog pitanja koju zastupaju ustaše u prvom je redu obilježena mračnom perspektivom sudbine hrvatskog naroda. »Frankovačko-fašistička demagogija o nezavisnoj 'hrvatskoj državi' danas može samo da izazove rat i fašistički napadaj, da pretvori našu domovinu u ruševine i da hrvatskom narodu mjesto jednog jarma nametne drugi, još gori — jaram Rima i Berlina«;

b) takvu poziciju ustaške separatističke skupine obilježava težnja da »širi šovinističku mržnju među narodima Jugoslavije, a naročito prema srpskom narodu i nastoji da omete bratski sporazum među njima«;

c) borba »protiv nacionalne zagriženosti (šovinizma)« postavlja se kao jedna od glavnih zadaća KP Hrvatske.³⁸

Svakako, posebno zanimanje privlači odnos prema modelu kojemu je nosilac bila HSS, tj. Seljačko-demokratska koalicija. Kongres je u vezi s tim formulirao ova gledišta:

a) probleme odnosa prema SDK, KP Hrvatska sagledavala je prvenstveno u sklopu okupljanja demokratskih snaga za borbu protiv fašističke opasnosti, tj. na kursu stvaranja širokog pokreta Narodne fronte;

b) glavni opozicioni blokovi u zemlji, Seljačko-demokratska koalicija i Udružena opozicija u Srbiji (demokrati, radikali i zemljoradnici) okvalificirani su kao »dvije velike i važne demokratske političke grupacije«. Sporazum koji je između njih sklopljen u listopadu 1937, ocijenjen je kao značajan korak koji će »otvoriti put za još šire i potpunije jedinstvo narodnih snaga, za pobjedu demokracije, za ostvarenje bratskog sporazuma između svih naroda Jugoslavije i za odlučno stupanje Jugoslavije na stranu onih sila koje se bore za očuvanje mira i protiv fašističke osvajačke politike«;

c) prema ocjeni KP Hrvatske, između nje i SDK, tj. HSS i SDS, postoji suglasnost o ovim osnovnim pitanjima: a) borba za nacionalnu ravnopravnost, b) borba za demokratska prava i slobode, c) borba za socijalni napredak, d) borba za mir. Određene razlike postoje o nekim pojedinostima i »neke razlike u nazorima na društvo i svijet«.³⁹

Kada je riječ o hrvatskom nacionalnom pitanju, težište je suglasnosti upravo na pitanjima koja su bitna za razumijevanje i ostvarivanje ideje i koncepcije federalizma. To su: a) »borba za samoodređenje i slobodu

³⁷ Osnivački kongres. . . , 82.

³⁸ Isto, 82—84.

³⁹ Isto, 87—89.

dan razvitak hrvatskog naroda«, b) »borba za slobodnu i suvremenu Konstituantu«, c) borba »za bratsku slogu među narodima Jugoslavije, a protiv raspirivanja šovinizma«, d) borba »protiv unutrašnjeg i vanjskog fašizma«;

d) uspjeh u borbi za rješavanje navedenih pitanja i izvojevanje formuliranih ciljeva može biti »osiguran«, ako u sporazumu između SDK i UO »učestvuje i radnička klasa kao ravnopravan faktor«.⁴⁰

Izloženi nacionalni program, što ga je formulirao Osnivački kongres KPJ, i definiranje puta njegova ostvarivanja našli su svoje važno mjesto u daljnjoj političkoj akciji komunista u Hrvatskoj.

U tom je pogledu, svakako, posebno popularizatorsko značenje trebalo da ima brošura »Politički eseji«, koja je ilegalno objavljena u Zagrebu u jesen 1937. Brošura je bila zabranjena, ali je dio njene naklade uspješno raspačan. Može se zaključiti da je to bilo funkcionalno propagandno štivo koje je došlo do ruku komunista. Brošura je potpisana pseudonimom Stjepan Livadić, a pravi joj je autor bio Stjepan Cvijić, ranije član Centralnog komiteta KPJ.⁴¹ U brošuri se pokušavaju javno izložiti pogledi na rješavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, u prvom redu hrvatskog pitanja. Navode se i pojedina naprijed konstatirana gledišta rukovodstva KPJ o nacionalnom pitanju iz jeseni 1936. god. U vezi s tim se u brošuri definira spomenuto načelo, koje se na neki način nadovezuje na trijalističku formulu SDK, ali je i proširuje jasnim gledištem KPJ: »Pravomoćni mogu biti samo oni zaključci, za koje će se izjasniti većina Hrvata, većina Slovenaca i većina Srba. Lijevi radnici drže, da to isto treba da vrijedi i za Crnu Goru i Makedoniju. Oni drže nadalje, da i žitelji pojedinih historijskih provincija kao što je Vojvodina i Bosna i Hercegovina imaju isto tako pravo da slobodno odrede svoj odnos prema državnoj cjelini i prema drugim narodima. Izbori za konstituantu moraju faktički imati *plebiscitarni* karakter. Izbori za konstituantu nisu u protuslovlju sa sazivom pojedinih *nacionalnih sabora*. Sigurno je da će slobodna i suverena konstituenta svakome narodu priznati pravo na svoj vlastiti sabor.«⁴²

U vezi s tim KPJ je osobitu političku akciju razvila u popularizaciji borbe za demokratizaciju javnoga političkog života. Borba za demokraciju postavila se kao osnovni pandan suprotnom frontu — fašizmu. Zbog toga je pojam demokracije postao i osnovni kriterij u javnoj, tj. legalnoj političkoj akciji KPJ, i njenoj konfrontaciji s nosiocima fašističkih i reakcionarnih tendencija. U Hrvatskoj je to, svakako, najviše dolazilo u javnost prilično širokom publicističkom djelatnošću, poglavito Glavnoga inicijativnog odbora Jedinstvene radničke stranke. Taj je kriterij bio glavni i u raspoznavanju smjera daljnje akcije i perspektive »Hrvatskog seljačkog pokreta«, koji je izrastao u najjaču opozicionu snagu u zemlji. Isticano je da se polaže »ogromna važnost« u naglašavanju »demokratskog obilježja« toga pokreta, »jer se na taj način povlači jasna demarkaciona linija prema svim protudemokratskim i fašističkim elementima.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Jelić, n. dj., 192—193.

⁴² Politički eseji, 62.

Na žalost, pod krinkom jedinstvenosti općeg narodnog pokreta uvukli su se u redove hrvatskog seljačkog pokreta mnogi protudemokratski i fašistički elementi, ali ne (s) namjerom da borbu tog pokreta pomognu i pospješe, već nasuprot — za račun i po nalogu svojih domaćih i stranih gospodara — da tu borbu slabe i kočé, a samom pokretu da u danom momentu zabiju nož u leđa. To su frankovački i klerikalni elementi, koji nemaju ništa zajedničko sa seljačkim pokretom, kojima je taj pokret stran i tuđi; oni mrze seljaka, jer su protudemokratski, dakle protunarodni. Njima je danas seljački pokret zgodan i odgovarajući krov, pod kojim oni mogu da pripremaju svoje fašističke, protunarodne namjere i planove, za koje žele da u podesnom času iskoriste taj pokret kao masovni pokret.⁴³

IV

Politička praksa je, međutim, ubrzano i nedvosmisleno pokazivala da nema nikakvih izgleda za zamišljeni projekt suradnje KPJ i građanskog opozicionog pokreta. O tome, zapravo, i nije bilo iluzija u redovima KPJ, koja je u taktičkom pogledu ispoljila vidljive korake u pravcu približavanja i suradnje, a s ciljem stvaranja pokreta Narodne fronte. Na to je, u prvom redu, utjecala spoznaja o velikom demokratskom potencijalu u društvenoj podlozi građanskog opozicionog pokreta, tj. »hrvatskog nacionalnog pokreta«. Na taj je potencijal sve ozbiljnije računao komunistički pokret, težeći ga usmjeravati na pravce svoga programa i akcije.

Razilaženja oko shvaćanja koncepcije nacionalnog pitanja, posebno problema federativnog uređenja zemlje, pokazivala su da je ipak u prvom redu riječ o dva suprotstavljena modela, koji imaju različita klasna polazišta. Vodstvo HSS-SDK to je sve vidljivije pokazivalo težnjama u iznalaženju mogućnosti sporazumijevanja s nosiocima vladajućeg režima, što će u kolovozu 1939. i rezultirati sklapanjem sporazuma Cvetković-Maček. Bio je to pokušaj kompromisa između nosilaca režima i najjače opozicione snage.⁴⁴

Kada je riječ o problemima međunacionalnih odnosa, onda su modeli njihova razrješavanja, koje su prezentirale vodeće građanske snage, mogli najdalje voditi reviziji ideje »troplemenog naroda«, tj. priznavanju nacionalnog identiteta srpskoj, hrvatskoj i slovenskoj naciji, a to znači izlaz nalaziti u trijalističkoj formuli uređenja države. Uporna negacija ostalih nacija sve je više potvrđivala kako nacionalno pitanje u jugoslavenskoj monarhiji postaje sve kompleksnije i kako je bezizgledno njegovo rješenje na osnovi spomenute formule.

Odgovor na pitanje zbog čega buržoazija ne može u Jugoslaviji s uspjehom riješiti nacionalno pitanje, KPJ je dala u svojoj analizi sporazuma

⁴³ *Novi list*, 24. X 1937. Te novine bile su glasilo Glavnog inicijativnog odbora Jedin-stvene radničke stranke u Zagrebu.

⁴⁴ Opširnije *Boban*, Sporazum...

Cvetković-Maček.⁴⁵ Tome su posebno pridonijele ocjene Pete konferencije KPJ, u listopadu 1940. Taj događaj, koji je bio važan međaš u tadašnjem razvoju građanske politike, pokazao je da buržoazija svoje »nacionalne« zahtjeve izdiže kao vlastiti prvenstveni cilj, dok ih je proletarijat sagledavao kroz interese klasne borbe. To je značilo da je buržoazija zainteresirana za rješavanje nacionalnog pitanja jedne nacije, dok se radnička klasa obvezuje na priznavanje prava svim nacijama, i to na razini pune ravnopravnosti. KPJ je bila jedina snaga koja je rješavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji sagledavala u cjelini. Sporazumom nije moglo biti riješeno hrvatsko pitanje, jer se ono nije moglo odvajati od rješavanja ostalih nacionalnih pitanja. Analiza sporazuma pokazala je da je pojačan proces aspiracija hrvatske buržoazije i poraslo nezadovoljstvo znatnog dijela srpske buržoazije, što je nagovještavalo daljnje zaoštavanje sukoba i pojačano raspirivanje šovinizma.⁴⁶

Prva kritika sporazuma Cvetković-Maček, koju je formulirao Glavni inicijativni odbor Stranke radnog naroda Hrvatske, u rujnu 1939, posredno je dotakla i pitanje daljnjeg uređenja zemlje, tj. federacije. Među zahtjevima koji su tom prilikom istaknuti ističe se »da se uredba o Banovini Hrvatskoj primijeni na ostale zemlje i historijske pokrajine Jugoslavije«.⁴⁷

Prva konferencija KP Hrvatske, u kolovozu 1940, dala je prilično opsežnu i o nekim pitanjima vidljivo produbljenu analizu s preciznim političkim dijagnozama i prognozama.⁴⁸ Samom kompleksu nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa nije posvećena neka posebna pažnja u njenim dokumentima, pri čemu se prvenstveno misli na prilično opsežnu i sadržajnu rezoluciju. U vezi s temom ovog priloga može se ukazati na ove bitne momente:

a) kao jedan od pokazatelja da je KPH »nerazdruživi dio« KPJ, potcrtana je činjenica da »samo zajednička borba bratskih naroda Hrvata, Srba, Slovenaca, Makedonaca, Crnogoraca itd., može izvojevati narodima Jugoslavije sretniju budućnost«. Usko povezano s tim, KPH se zalaže za »saradnju radnog naroda sviju nacija Jugoslavije«;

b) u kritičkoj analizi sporazuma Cvetković-Maček, i konkretnoj politici vlade novog režima, posebno je upozoreno na opasnost »sve većeg zaoštavanja među vrhovima buržoazije«, a što se, u prvom redu, očituje na relaciji između srpske i hrvatske »u pitanjima oko podjele sfera interesa«. To se poglavito odnosi na područje Bosne i Hercegovine i Vojvodine;

c) upozoreno je na »daljnje zadržavanje pod jarmom srpskih hegemonista ugnjetenih naroda, a naročito Makedonaca i Crnogoraca«.⁴⁹

Ocjenjujući da sporazumom Cvetković-Maček hrvatski narod »nije dobio svoju nacionalnu slobodu i prava«, Prva konferencija KPH formulirala je

⁴⁵ Jelić, n. dj., 264 i d.

⁴⁶ Peta zemaljska konferencija KPJ (19—23. oktobar 1940), 226 i d., Beograd 1980.

⁴⁷ Dokument objavljen u ediciji: Politički vjesnik — Vjesnik radnog naroda 1940—1941, 25—28, Zagreb 1965.

⁴⁸ Jelić, n. dj., 386 i d.

⁴⁹ Srp i čekić, 1940—1941, Zagreb 1951, 112—122.

daljnu zadaću komunista ovim riječima: »Zato se pred nas hrvatske komuniste postavlja pitanje, da sa hrvatskim radnim narodom, a u zajednici sa ostalim radnim narodima Jugoslavije pod rukovodstvom naše Komunističke partije Jugoslavije povedemo borbu za pravo i istinsko nacionalno oslobođenje ugnjetenih nacija i naroda Jugoslavije.«⁵⁰

U analizi separatističkog ustaškog programa, KPH je posebno ukazivala na opasnost »frankovačke demagogije« o »jednom posebnom, hrvatskom uslovu« koji se ogleda u ideji tzv. »vlastite nezavisne države«. Riječ je o paroli kojom se sve više manipulira širokim narodnim slojevima, a kojoj je bit sadržaja u širenju uvjerenja da se »zlo na njih srozava samo zato što Hrvati nisu još dovoljno 'slobodni', što nije ostvarena ta tzv. slobodna država.«⁵¹ U sagledavanju te opasnosti *Srp i čekić* davao je ovaj odgovor: »Nije tim masama dovoljno objašnjeno da ova gospoda pod krinkom rada za naciju kriju *svoje* interese. Nije im objašnjeno da borba za nacionalnu nezavisnost *nije* uvijek isto što i borba za 'samostalnu i nezavisnu' državu. Nije im također dovoljno objašnjeno što znači internacionalno bratstvo potlačenih i bratska i ravnopravna saradnja među narodima. Nije im niti objašnjeno da je proletarijat jedini dosljedni nosilac borbe za punu nacionalnu nezavisnost.« Glasilo Centralnog komiteta KPH zaključuje da ti »momenti nameću našoj Partiji opsežne zadatke u propagandi. Treba širokim masama objasniti što je nacionalno pitanje i na tom pitanju također raskrinkavati frankovce.«⁵²

U povodu pada vlade Cvetković-Maček, nakon njena pristupa Trojnom paktu, rukovodstvo KP Hrvatske obraćalo se hrvatskom narodu posebnim letkom. 29. ožujka 1941. ovim riječima: »Stanovita hrvatska gospoda hoće iskoristiti teški položaj zemlje i potajno kuju mračne planove, da uz pomoć osovine ostvare svoje šovinističke namjere, pripremajući tako ropstvo hrvatskom narodu. Ovu izdajničku rabotu vrše ta hrvatska gospoda pod lažnom krinkom 'očuvanja mira za hrvatski narod'. To gospoda hoće iza leđa naroda, — možda pod krinkom 'nezavisne Hrvatske' — baciti hrvatski narod u tuđe ropstvo. Taj bi put cijepanja Jugoslavije neposredno doveo do unutarnjeg, bratoubilačkog rata, krvoprolića i porobljavanja.«⁵³

Bila je to kvalitetno nova etapa u sučeljavanju sa spomenutim modelima građanske klase. S prvim, s kojim je dočekan slom jugoslavenske monarhije, i s drugim, koji je izbio na površinu upravo kao jedan od ishoda toga sloma.

Prvi model, kako je konstatirano, očitovao se u sporazumu Cvetković-Maček i stvaranju Banovine Hrvatske. Nosilac, tj. kreator toga modela bila je Hrvatska seljačka stranka koja je tim činom iz opozicije došla na pozicije vlasti dijeleći je s nosiocima središnje vlasti i režima.⁵⁴

Drugi model ogledao se u stvaranju ustaške Nezavisne Države Hrvatske, proglašene 10. travnja 1941. u Zagrebu, tj. u vrijeme aprilskog rata,

⁵⁰ Isto, 120.

⁵¹ Isto, 135-136.

⁵² Isto.

⁵³ *Jelić*, n. dj., 422.

⁵⁴ Kao u bilj. 1.

pod izravnim pokroviteljstvom Trećeg Reicha i fašističke Italije. Bilo je to ostvarivanje onog programa koji je nosioca imao u neznatnom dijelu građanskog društva, tj. u pojedinim njegovim strukturama, a koji je svoga glavnog eksponenta prihvatio u ustaškoj skupini. Bio je to, dakle, model ostvarivanja velikohrvatske koncepcije, koja se, poprimajući izrazito fašistoidni kurs, temeljila na čudovišnom pokušaju i eksperimentu stvaranja etnički čistog prostora što bi rezultiralo u prvom redu provođenjem genocida prema srpskom i židovskom stanovništvu, pohrvaćivanju Muslimana i tzv. »unutrašnjim prečišćavanjem« hrvatske nacije.⁵⁵

Odgovarajući u nastaloj situaciji na pitanje »zašto smo još u sastavu Komunističke partije Jugoslavije?«, Tito je težište postavio upravo na problem odnosa prema Jugoslaviji. Odgovarao je na pitanje koje je svoje korijene imalo u ustaškoj propagandi da su hrvatski komunisti »protiv slobode i nezavisnosti hrvatskog naroda, a za uspostavu Jugoslavije u ranijem obliku«. Tirov odgovor bio je jezgrovit i jasan. Komunisti Hrvatske su u sastavu KPJ »zato što smo se ranije mi komunisti Hrvatske, Srbije, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Bosne, Vojvodine i drugi ujediniili u jedinstvenu Komunističku partiju Jugoslavije, ne zato što smo bili pristalice versajske Jugoslavije, nego zato da se lakše zajedničkim snagama borimo protiv zajedničkog neprijatelja, oličenog u ranijim jugoslavenskim vladama i čitavoj jugoslavenskoj buržoaziji«.

Konstatirajući da je Jugoslavija »okupirana i raskomadana«, Tito je posebno ukazivao na činjenicu da je sve narode Jugoslavije snašla »ista sudbina, pa i hrvatski narod, koji nije dobio sa 'nezavisnom' državom Hrvatskom istinski svoju slobodu i nezavisnost, nego je došao u još gore ropstvo i bijedu, kao i ostali narodi Jugoslavije«. Tito zaključuje da komunisti ne priznaju »tu okupaciju i komadanje, jer nije napravljeno po želji naroda, već nasiljem imperijalističkih osvajača«.

U vezi s dilemom oko daljnjeg statusa i djelatnosti KPJ, Tito je u svom odgovoru istakao dva bitna postulata daljnje strategije i akcije KPJ:

a) nasuprot dilemi o »razjedinjenju i rasparčavanju svojih snaga«, nameće se odlučno zbijanje komunista »u jedinstvene redove« oko Centralnog komiteta KPJ i okupljanje oko sebe svih naroda Jugoslavije radi borbe protiv zajedničkog neprijatelja;

b) kada nastupi trenutak izvojevanja zajedničkim snagama »istinske slobode i nezavisnosti«, onda će se »urediti bratski odnos, kako to bude najbolje za nas i naše narode«.⁵⁶

Polazeći od toga da svjetska konflagracija ne može mimoći jugoslavensku monarhiju, KPJ je postajala sve svjesnija spoznaje da joj se pruža historijska šansa za pokretanje revolucije, tj. da pristupi konkretnom ostvarenju svoje glavne historijske zadaće. Analize situacije u zemlji nakon njene okupacije rezultirale su već formuliranjem osnovnih komponenata programa »borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje«. Borba za nacionalno oslobođenje istaknuta je kao glavni cilj narodnooslobodilačkog pokreta. Iako se nije moglo od početka oslobodilačke borbe i službeno aktualizira-

⁵⁵ Kao u bilj. 2.

⁵⁶ *Tito, Sabrana djela*, VII, 16—17.

ti pitanje budućeg uređenja zemlje, tj. nakon svršetka rata, ipak je KPJ kao glavna pokretna snaga revolucije jasno ukazivala na to da se NOP bori za novu Jugoslaviju. O tome je Tito izrekao vizionarsku misao već u proglasu CK KPJ, 15. travnja 1941, tj. u prvom partijskom dokumentu nakon napada na Kraljevinu Jugoslaviju, da će iz velike oslobodilačke borbe nastati »na istinskoj nezavisnosti svih naroda Jugoslavije, slobodna bratska zajednica«. ⁵⁷

Analize nastale situacije u zemlji, koje su u prvim mjesecima nakon okupacije davale glavni sadržaj nizu sastanaka i savjetovanja najvišeg rukovodstva KPJ, vodile su definiranju programa »borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje«. Ukazivanje posredstvom dinamične političke propagande (leci, ilegalna štampa, usmeno komuniciranje) na to da će radnička klasa na čelu s Komunističkom partijom i u zajednici s ostalim progresivnim snagama povesti borbu za novu Jugoslaviju kao nezavisnu i bratsku zajednicu ravnopravnih naroda značilo je definirati bitan sadržaj političkog programa narodnooslobodilačkog pokreta. U tom pogledu rukovodstvo KPJ moralo je voditi računa o nekim momentima i okolnostima. U prvom redu riječ je o značajnoj činjenici da je, za razliku od pojedinih građanskih političkih stranaka i grupacija, KPJ jedina nastavila djelovati kao općejugoslavenska politička stranka, sačuvavši svoje organizaciono jedinstvo. Unatoč izuzetno teškim uvjetima djelovanja — jer je njeno članstvo bilo izloženo sve većem nasilju i teroru okupatora i domaćih saveznika — ona se postavila u aktivan odnos ne priznavajući da bi novo stanje moglo biti zapreka pokretanju i vođenju narodnooslobodilačke borbe. Drugi značajan moment ogledao se u najozbiljnijem uzimanju u obzir razvoja međunarodnih odnosa. Uočivši pravodobno da promjene u odnosima glavnih sila, koje su se borile protiv Osovine, vode stvaranju velike antifašističke koalicije, rukovodstvo KPJ ujedno je spoznavalo da upravo one mogu da budu značajan činitelj u daljnjem procesu okupljanja i ujedinjavanja demokratskih snaga oko programa NOP-a. Upozoravajući nadalje da su Sovjetski Savez, Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države udružili svoje snage »da bi uništili fašističke osvajače koji ugrožavaju čitav svijet«, rukovodstvo KPJ obraćalo se svim domoljubnim i demokratskim snagama, »bez obzira na politička i vjerska uvjerenja«, da se ujedine u borbi »protiv zajedničkog neprijatelja — fašističkog okupatora i domaćih izdajnika«. ⁵⁸

Ti su pogledi izvirali i iz svestrane analize koju je rukovodstvo KPJ posvetilo onim dubljim uzrocima permanentne krize jugoslavenske monarhije u kojoj je ona dočekala rat i doživjela slom. KPJ je ukazala na nekoliko presudnih momenata: politika nacionalnog ugnjetavanja koju su provodili režimi velikosrpske buržoazije u monarhiji na čelu s dinastijom Karađorđevića; nesposobnost rješavanja temeljnih socijalnih problema; politika sporazumijevanja između jugoslavenskih buržoazija u cilju podjele vlasti; laviranje u vanjskoj politici između zapadnih i osovinskih sila; potpuna nespornost i nepripremljenost zemlje za otpor neprijatelju. U analizi glavnih obilježja okupacionog sistema, KPJ je težište

⁵⁷ Isto, VI, 191.

⁵⁸ Jelić, n. dj., 48—49.

postavila na isticanje krvavog terora i genocida okupatora i njihovih domaćih pomagača.⁵⁹

Takav pravac politike KPJ ukazivao je na kvalitetno drugačiji sadržaj njena odnosa prema rješavanju nacionalnog pitanja za razliku od građanskih snaga. Hegemonizam staroga političkog sistema u međunacionalnim odnosima bio je jedan od glavnih uzroka na tlu okupirane jugoslavenske države, na što je KPJ ukazivala. Istodobno, ona je isticala da je borba za stvaranje »slobodne, bratske zajednice zasnovane na istinskoj nezavisnosti naroda Jugoslavije« jedini pravi put koji omogućuje uspješno prevladavanje zaoštrenih međunacionalnih odnosa do kojih su doveli sve dublji sudari među građanskim političkim snagama. To je ujedno značilo da slom Kraljevine Jugoslavije kao države nije za KPJ značio i katastrofu nacionalnog identiteta, za razliku od gledišta nosilaca staroga političkog sistema za koje je nestanak države bio glavni kriterij u ocjeni proteklih zbivanja. »Slučaj Jugoslavije nas uči — iako se ruši država — time još ne mora biti odlučeno o životnoj snazi naroda. U Jugoslaviji vidimo da u istom ratu, protiv istog neprijatelja i s istim osnovnim ciljevima — pada država, usprkos tome se nastavlja rat i u tom se nastavku rata gradi država, država bez onih suprotnosti koje su onu raniju upropastile.«⁶⁰

Za KPJ je pokretanje oslobodilačke borbe bio čin koji ujedinjuje interese svih naroda Jugoslavije. To je značilo da je ta borba nezamisliva ako nije zajednička oslobodilačka borba. U toj borbi KPJ je otvorila proces ujedinjavanja svih progresivnih snaga iz nacionalnih pokreta koji su djelovali prije rata i koji se u novom povijesnom trenutku okupljaju i opredjeljuju za novi program rješavanja nacionalnog pitanja. Na tom se putu i ideja federativne Jugoslavije pretvarala u stvarnost.

⁵⁹ Tito, Sabrana djela, VII, 26 i d.

⁶⁰ Vladimir Bakarić, Društvene klase, nacija i socijalizam, 96, Zagreb 1976.